

in: Johan van Workum, red.,
Van wie is de wereld?, NCDO/
Kok-Kampen, Kampen 1997, pp. 52-70.

Op zoek naar een niet-religieus zingeving-perspectief

*De filosofie als inspiratiebron voor een milieuvriendelijk wereld-
beeld: pleidooi voor her-hellenisering van de Europese cultuur*

PAUL CLITEUR

'En God zeide: laat Ons mensen maken naar ons beeld, als onze gelijkenis, opdat zij heersen over de vissen der zee en over het gevogelte des hemels en over het vee en over de gehele aarde en over al het kruipend gedierte, dat op de aarde kruipt. En God schiep de mens naar zijn beeld; naar Gods beeld schiep Hij hem; man en vrouw schiep Hij hen. En God zegende hen en God zeide tot hen: Weest vruchtbaar en wordt talrijk, vervult de aarde en onderwerpt haar, heerst over de vissen der zee en over het gevogelte des hemels en over al het gedierte, dat op de aarde kruipt. En God zeide: Zie, ik geef u al het zaaddragend gewas op de gehele aarde en al het geboomte, waaraan zaaddragende vruchten zijn; het zal u tot spijsz dienen. Maar aan al het gedierte der aarde en al het gevogelte des hemels en al wat op de aarde kruipt, waarin leven is, (geef ik) al het groene kruid tot spijsz; en het was alzo.' Aldus Genesis 1:26-29.

Het is een passage die de laatste tijd in toenemende mate opduikt in beschouwingen over de ecologische crisis. Van oudsher werd daarvoor het streven tot het exploiteren van de natuur verantwoordelijk gehouden. Dat streven zou dan weer samenhangen met het renaissancistisch kennisideaal. In dat verband wordt doorgaans Francis Bacon opgevoerd. *Knowledge is power*. Door de natuur te onderwerpen kunnen we haar aan onze wensen dienstbaar maken.¹ De meeste auteurs over dit onderwerp zien daarom wetenschap en techniek als de belangrijkste boosdoeners.

Maar die wetenschap en techniek hebben toch niet zomaar zo'n enorme

1. Vgl. voor een relativering van deze opvatting: Passmore, John, *Science and Its Critics*, Duckworth, London 1978 en Passmore, John, "Hostility to Science", in: Kurtz, Paul, en Madigan, Timothy J., eds., *Challenges to the Enlightenment, In Defence of Reason and Science*, Prometheus Books, Buffalo, New York 1994, pp. 43-58.

vlucht kunnen maken in de westerse cultuur, werpen anderen tegen? Dat is toch alleen maar mogelijk geweest doordat er kennelijk een levens- en wereldbeschouwelijke bedding bestond waarin die vlucht kon plaatsvinden? En zouden we die dan niet in het christendom moeten zoeken, het dominante levensbeschouwelijke perspectief van de Europese cultuur, met name in de hier aangehaalde passage?

Het klassieke antwoord van christelijke zijde is dat in het Genesis-verhaal ook het idee van rentmeesterschap van de mens kan worden gelezen. In Genesis 1:15 brengt God de mens naar de tuin van Eden om deze te bewerken en te beheren. En "beheren" is iets anders dan plunderen en daarop roofbouw plegen.² Geheel gerustgesteld blijken we toch niet te worden door het verhaal over het rentmeesterschap. Het staat er toch wel héél kras in Genesis. *Weest vruchtbaar en talrijk*. Dat is een verontrustende aansporing in een tijd van overbevolking. Ook het *onderwerpt haar* wanneer gesproken wordt over de aarde klinkt erg hard. Harder dan de woorden van Bacon eigenlijk. En woorden als *heersen* en *tot spijsz dienen* klinken zeer categorisch. 'Ik geef u al het zaadragend gewas op de gehele aarde en al het geboomte,' zegt God tot de mens.

Of legt de mens het zijn God *in de mond*, omdat het de mens zelf wel aardig leek de aarde aan zijn doelstellingen te onderwerpen? Is die Bijbel wel een lofzang op God? Is het niet een lofzang van de mens op zijn eigen centrale positie? Lees ook Psalm 8 en proef welke teneur daaruit naar voren komt. Psalm 8 heeft als naam gekregen 'De mens, de kroon der schepping Gods'. Ze begint met een lofprijzing op God ('hoe heerlijk is uw naam op de ganse aarde') en gaat dan over op wat God aan de mens heeft gegeven:

Aanschouw ik uw hemel, het werk van uw vingers, de maan en de sterren, die Gij bereid hebt;

Wat is de mens, dat Gij zijner gedenkt, en het mensenkind, dat Gij naar hem omziet?

2. Vgl. Workum, Johan van, "Religie en duurzame ontwikkeling", in: Kees Waagmeester, red., *Creatieve democratie*. Kroniek van duurzaam Nederland, Nationale Commissie voor internationale samenwerking en duurzame ontwikkeling/ Jan Mets 1996, pp. 14-36, p. 17 en Dobel, Patrick, "The Judeo-Christian Stewardship Attitude Towards Nature", in: Louis P. Pojman, ed., *Environmental Ethics*. Readings in Theory and Application, Jones and Bartlett Publishers, Boston/London 1994, pp. 20-24.

Toch hebt Gij hem bijna *goddelijk gemaakt*, en hem *met heerlijkheid en luister gekroond*.

Gij doet hem *heersen over de werken uwer handen*, alles hebt Gij *onder zijn voeten gelegd*;

schapen en runderen altegader en ook de dieren des velds,
de vogelen des hemels en de vissen der zee, hetgeen de paden der zeeën doorkruist.

Ook hier weer – cursivering toegevoegd – die woorden “goddelijk maken”, met “heerlijkheid en luister bekronen”, “heersen over de aarde”, alles “onder de voeten leggen” van de mens.

Lynn White: het christendom als oorzaak van de ecologische crisis

In 1967 schreef de Amerikaanse historicus Lynn White, verbonden aan de Universiteit van California in Los Angeles, een artikel waarin hij de orthodox-christelijke arrogantie ten aanzien van de natuur verantwoordelijk hield voor de milieucrisis.³ Het opstel sloeg enorm in. Kennelijk verwoordde White iets dat al lang bij velen leefde. De tendens tot het domineren van de natuur, zo duidelijk uitgesproken in Genesis, stelt hij verantwoordelijk voor de milieucrisis die de westerse wereld doormaakt.

Opvallend is dat White zelf een christen is. Dat lijkt op het eerste gezicht vreemd, maar het verklaart misschien dat hij het christelijk erfgoed weliswaar wil aanklagen, maar niet verwerpen. Het christendom is schuldig maar kennelijk niet “beyond redemption”. Ook dat sluit overigens aan bij een lange traditie van christelijke apologetiek – maar dit terzijde.

De victorie van het christendom over het paganisme, schrijft White, was de grootste psychische revolutie in de geschiedenis van onze cultuur. Hij is zich ervan bewust dat we tegenwoordig al niet meer in een cultuur leven die we probleemloos als “christelijk” kunnen aanduiden. Maar dat neemt niet weg dat bepaalde manieren van denken en ook onze taal doordrenkt

3. White, Lynn, “The Historical Roots of Our Ecological Crisis”, in: *Science*, 10 March 1967, Vol 155, pp. 1203-1207, talloze keren opgenomen in bloemlezingen, onder andere in: Pojman, Louis, ed., *Environmental Ethics. Readings in Theory and Application*, Jones and Bartlett, Boston/London 1994, pp. 9-14.

zijn van christelijke ideeën. 'Our daily habits of action', schrijft White, 'are dominated by an implicit faith in perpetual progress which was unknown either to Greco-Roman antiquity or to the Orient.'⁴ Hij spreekt van de *joods-christelijke teleologie* die ons wereldbeeld in vergaande mate bepaalt: 'Especially in its Western form, Christianity is the most anthropocentric religion the world has seen.'⁵ Alleen de godsdienst van Zarathustra heeft misschien even sterk het dualistische statuut tussen de mens en de natuur beklemtoond als het christendom. Voor de andere religies geldt dat de mens een veel bescheidener plaats krijgt toegewezen. White gaat zelfs zover om te zeggen: 'By destroying pagan animism, Christianity made it possible to exploit nature in a mood of indifference to the feelings of natural objects.'⁶

Hiermee is ook een geheel andere visie gegeven dan doorgaans gebruikelijk was, namelijk om het verlichtingserfgoed aan te wijzen als de hoofdschuldige van de milieucrisis. Kapitalisme, wetenschappelijke vooruitgang, Bacon, Descartes, het positivisme – ziedaar de klassieke *bêtes noires*. In de apocalyptische geschriften van de Frankfurter Schule (Adorno, Horkheimer, Marcuse en in mindere mate Fromm, tegenwoordig grotendeel vergeten filosofen maar in de jaren zestig en zeventig veel besproken) werd op dit thema eindeloos gevarieerd. Maar nu was het ineens het christendom, de ervvijand van de verlichtingsfilosofen, dat de milieucrisis als zwarte piet kreeg toegespeeld. Dat was een heel ander perspectief.

Niet dat bij White de Verlichting geheel vrijuit gaat. De moderne wetenschap en technologie ziet White alleen niet als een breuk met het christelijk gedachtengoed. Integendeel, het is er de natuurlijke uitloper van. Onze wetenschap en technologie, stelt hij, zijn een uitvloeisel van onze godsdienst. Hij relativeert hier ook de betekenis van de revoluties van Copernicus en van Darwin. Ondanks Copernicus, aldus White, 'all the cosmos rotates around our little globe.'⁷ En ondanks Darwin 'we are *not*,

4. White, O.c., p. 12.

5. White, O.c., p. 12.

6. White, O.c., p. 12.

7. Freud sprak van de *psychologische* krenking voor het narcisme van de mens (toegebracht door Freud zelf), de *biologische* krenking (door Darwin) en de *kosmologische* krenking (door Copernicus). Vgl. Flew, Anthony, *Darwinian Evolution*, Paladin Books, Granada, London 1984, p. 66 en Berg, J.H. van den, *Dieptepsychologie*, Uitgeverij G.F. Callenbach, Nijkerk 1979, p. 150.

in our hearts, part of the natural process.’⁸ We voelen ons superieur ten opzichte van de natuur. Een aardige gedachte: Copernicus en Darwin die, naar het bekende woord van Freud, de mens uit het centrum van het universum hadden gestoten, hebben volgens White slechts een marginale invloed geacht. Voor ons gevoel zijn we altijd binnen het bestek van het christelijke, antropocentrische wereldbeeld gebleven.⁹

Franciscus van Assisi: patroonheilige van de ecologische beweging

Is White’s opstel al bijzonder vanwege zijn diagnose, dat wordt het helemaal wanneer men leest waarin hij de oplossing voor het probleem zoekt. Hij blijkt een soort intellectuele of levenbeschouwelijke revolutie te willen en hij weegt de verschillende alternatieven tegen elkaar af. Het snelst klaar is hij met wat hij aanduidt als “nog meer wetenschap en technologie”.¹⁰ Die hebben ons tenslotte de problemen gebracht en die kunnen ons daar niet uithelpen. En dan maakt hij een beslissende sprong. Hij zegt: wetenschap en technologie kunnen ons niet helpen ‘until we find a new religion, or rethink the old one.’¹¹ Kennelijk is dát waarin hij zijn vertrouwen gesteld heeft: 1) het bedenken van een nieuwe religie of 2) het wijzigen van de oude. Het is een vreemde sprong. Hij wijst immers “meer wetenschap en technologie” af, omdat deze ons in de moeilijkheden hebben gebracht. Aangezien zijn hele essay nu juist gewijd is aan het beargumenteren van de relatie tussen (christelijke) godsdienst enerzijds en wetenschap en technologie anderzijds, verbaast het wel dat uitgerekend van *godsdienst* (zij het de oude of een nieuwe) een uitweg uit het dilemma wordt verwacht. Toch is dat de weg die White kiest.

Bij het overwegen van de voor handen mogelijkheden bespreekt hij ook

8. White, O.c., p. 13.

9. Vgl. voor een bespreking van de betekenis van de wetenschappelijke omwenteling van ons wereldbeeld: Stace, W.T., *Religion and the Modern Mind*, MacMillan & Co., London 1953; Stace, W.T., “Man against Darkness”, in: *The Atlantic Monthly*, September 1948, ook in: Pojman, Louis, ed., *Philosophy. The Quest for Truth*, Third Edition, Wadsworth Publishing Company, Belmont etc. 1996, pp. 510-518.

10. White, O.c., p. 13.

11. White, O.c., p. 13.

kort het Zen-boeddhisme als religieus alternatief. Dat is de religie waarvan de *beatniks* nogal wat verwachtten. (White schreef in 1967.) Maar daar ziet hij niet veel in. 'I am dubious of its viability among us,' schrijft hij over het boeddhisme.¹² Dat is dan alles wat hij van dat boeddhisme zegt. Andere godsdiensten, zoals hindoeïsme, islam, vormen van New age en andere religies worden door hem niet eens genoemd. Hij ziet daar kennelijk niets in of hij verwacht dat ook deze geen vruchtbare grond zullen vinden in het westen.

Er is slechts één perspectief waarvan hij iets verwacht: een revitalisering van de levensbeschouwelijke erfenis van Franciscus van Assisi. 'Possibly we should ponder the greatest radical in Christian history since Christ: St. Francis of Assisi.'¹³ Franciscus moet de patroonheilige van de milieubeweging worden. Wat White in hem aanspreekt is zijn visie op de natuur en op de mens gebaseerd op een uniek soort *pan-psychisme*. Daarin zijn alle dingen, de levende en de levenloze, geschapen voor de glorificatie van hun transcendente schepper, die in een soort ultieme kosmische nederigheid vlees is geworden en gekruisigd. Ook is White sterk geporteerd voor de nederigheid van de mens, die in de levensbeschouwing van Franciscus tot uitdrukking komt. 'Francis tried to depose man from his monarchy over creation and set up a democracy of all God's creatures.'¹⁴ Vooral waardeert White in Franciscus dat hij niet uitgaat van de superioriteit van de mens over de rest van de natuur. Ook dieren zijn tot indrukwekkend moreel gedrag in staat. Er is een verhaal over Franciscus, dat hij een wolf deed inzien dat deze het land niet onveilig mocht maken. White: 'The wolf repented, died in the odor of sanctity, and was buried in consecrated ground.'¹⁵

Een waardering van White

Wat moeten we hiervan denken? Dat verhaal over die wolf lijkt toch op zijn zachtst gezegd een beetje curieus. Het is wat verbazend dat White ons

12. White, O.c., p. 13.

13. White, O.c., p. 13.

14. White, O.c., p. 13.

15. White, O.c., p. 14.

dat in alle ernst als voorbeeld voorhoudt. Een wolf uit het hoofd praten dat hij geen andere dieren mag opeten? Moeten we dan van alle roofdieren (leeuwen, tijgers, hyena's en gieren) vegetariërs maken, opdat zij – zoals White van de wolf schrijft – in gewijde grond begraven kunnen worden? Zo valt er nog heel wat missie te verrichten. (Opvallend is ook dat White zich niet afvraagt waarom God kennelijk wolven zo heeft geschapen dat zij geen vegetariërs zijn.) Maar misschien moeten we hierbij niet te lang stilstaan, al is dit voorbeeld wel kenmerkend voor de licht naïeve teneur van het opstel van White. Zijn standpunt is intrigerend zowel door wat hij afwijst als levensbeschouwelijke grondslag voor een nieuwe visie op onze natuurlijke omgeving, als ook door wat hij aanneemt als het perspectief waarvan hij een positieve invloed verwacht.

Zijn voorkeur voor Franciscus is onder andere vreemd omdat de redenen waarom White het boeddhisme als alternatief heeft afgewezen óók van toepassing zijn op de heilige uit Assisi. Over het Zen-boeddhisme zegt White: 'Zen is deeply conditioned by Asian history as Christianity is by the experience of the West, and I am dubious of its viability among us'.¹⁶ Men kan zich echter afvragen of het boeddhisme (of een andere oosterse godsdienst) tegenwoordig niet op veel meer aanhang kan rekenen dan een of andere christelijke ketterij, zoals die van Franciscus.

Wie een Amerikaanse boekhandel als de *American Discount* (met vestigingen in onder andere Amsterdam en in Den Haag) binnenloopt en een kijkje neemt bij de afdeling filosofie en religie, kan een aantal interessante observaties doen. Allereerst dat de hoeveelheid boeken over oosterse filosofie een veelvoud is van de boeken over westerse filosofie. Maar ook dat onder de godsdiensten de hoeveelheid christelijke literatuur een fractie is van de hoeveelheid boeken over yoga, reïncarnatie, hindoeïsme, boeddhisme en – wat zorgwekkend – hekserij, occultisme, UFO's enzovoorts.¹⁷ Als het alleen om de levensvatbaarheid gaat, zouden deze oosterse godsdiensten wel eens heel wat sterker kunnen staan dan het christendom. Maar misschien zou White dat tegenwoordig ook wel toegeven. Zijn opstel dateert tenslotte uit 1967. Dat verklaart ook dat hij het heeft over de populariteit van het Zen-boeddhisme onder de *beatniks*. Tegenwoordig is

16. White, O.c., p. 13.

17. Vgl. hierover: *Wetenschap Cultuur & Samenleving*, 26e jaargang, nummer 1, januari/februari 1997, themanummer over "Opmars van de onzin".

dat boeddhisme populair in veel bredere kring dan alleen binnen de westerse *counter-culture*. Ik zou wel eens willen weten hoeveel mensen in Nederland aan yoga doen in vergelijking tot de hoeveelheid mensen die bidden.

Niet alleen wat White afwijst, ook wat hij aanbeveelt als de nieuwe grondslag van onze visie op het milieu roept vraagtekens op. Franciscus is namelijk binnen het westers christendom een volkomen marginale figuur. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat zijn ideeën niet interessant zouden zijn, maar White, die zo sterk de nadruk legt op welke ideeën levensvatbaar zijn ("viable"), zou moeten hebben beseft dat Franciscus' ideeën dat in ieder geval níét zijn geweest. White merkt overigens zelf op dat Franciscus "clearly heretical" was. Hij noemt het een "prime miracle" dat Franciscus niet – zoals zo vele van zijn volgelingen – op de brandstapel terecht is gekomen. Hij was zelfs zo manifest ketter, aldus White, dat een voorman van de Franciscaanse orde, St. Bonaventura, door White een "great and perceptive Christian" genoemd, probeerde om alle ideeën van en verhalen over Franciscus te onderdrukken. Even verder zegt White dat de Franciscaanse conceptie van de ziel "was quickly stamped out".¹⁸

White's voorkeur voor een christelijke traditie als het levensbeschouwelijk perspectief dat ons uit de milieucrisis kan halen, lijkt dus op zijn minst nogal optimistisch. Zijn pleidooi voor een "alternative Christian View"¹⁹ is zelfs in strijd met de hoofdlijn van zijn eigen betoog. Nadat hij overtuigend heeft aangetoond dat het christendom door en door antropocentrisch is, kan men bezwaarlijk aan het eind als een *deus ex machina* toch weer een marginale christelijke traditie op het toneel laten verschijnen waarvan dan kennelijk alle heil verwacht wordt.

Zo blijft de vraag: waarvan is dan wél iets te verwachten? Wat zou een levensvatbaar wereldbeschouwelijk perspectief zijn dat een basis kan vormen voor onze visie op de natuur? Laat ik twee opties bespreken.

18. White, O.c., p. 14.

19. White, O.c., p. 13.

De eerste uitweg: paganisme. Een herleving van de helleense godsdienst

De eerste optie ligt zo voor de hand dat het vreemd is dat White deze niet tenminste als mogelijkheid noemt – ook al kan hij het vervolgens als christen van de hand wijzen. White schreef: ‘By destroying pagan animism, Christianity made it possible to exploit nature in a mood of indifference to the feelings of natural objects.’²⁰ Dan ligt het toch voor de hand dat een herstel zou worden beproefd van dat paganisme. Als door de vervanging van de heidense godsdienst door het christendom het milieuprobleem in de wereld is gekomen, waarom zou dit probleem dan niet kunnen verdwijnen door het heidendom het christendom weer te laten vervangen?

In zekere zin zou dat neerkomen op een her-hellenisering van de Europese cultuur, een hernieuwde poging tot wat keizer Julianus ondernam. Julianus Flavius Claudius (331-363), door zijn christelijke vijanden “de afvallige” (*apostata*) genoemd, werd in 355 keizer. Hij probeerde om – nadat door Constantijn de Grote het christendom tot staatsgodsdienst was gemaakt – het paganisme weer in ere te herstellen. Julianus liet zich inspireren door een mengelmoes van neo-platonisme, Mithras-cultus en andere vormen van heidens geloof.²¹ Toen hij keizer werd, heropende hij de tempels en herstelde hij de oude eredienst. Opvallend was zijn verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden. Christenen moesten niet vervolgd worden, hij wilde – hoewel hij hun godsdienst afwees – de ‘Galileeërs met zachtheid en menselijkheid behandelen,’ schrijft de Nederlandse evolutionist en vrijdenker H. Hartogh Heijs van Zouteveen in zijn boek over de evolutie van godsdienstige denkbeelden.²² Het is door de rede en niet door slagen en beledigingen dat men iemand moet overtuigen, meende Julianus. Dat klinkt allemaal heel tolerant. Julianus deed echter ook dingen die wij nu minder elegant vinden. Hij verbood de christenen op hun scholen de Griekse dichters en wijsgeren te lezen. De christenen moesten óf tot de oude godsdienst terugkeren, vond hij, óf met hun eigen heilige boeken genoeg nemen. Langzamerhand zouden de christenen langs die weg

20. White, O.c., p. 12.

21. Vgl. daarover: Murray, Gilbert, *Hellenism and the Modern World*, George Allen & Unwin, London 1953, p. 17.

22. Hartogh Heijs van Zouteveen, H., *Over den oorsprong der godsdienstige denkbeelden van een evolutionistisch standpunt*, J.F. Sikken, Amsterdam 1883.

barbariseren, verwachtte Julianus. Hun sekte zou in duisternis ondergaan, zoals Hartogh Heijs van Zouteveen het formuleert.²³

Het streven van Julianus is ijdel gebleken. Na zijn dood werd zijn werk snel ongedaan gemaakt en onder zijn opvolgers werd het christendom weer staatsgodsdienst van het Romeinse rijk. Hij is echter door zijn poging het paganisme in ere te herstellen altijd een held gebleven van (anti-christelijke) sympathisanten van de klassieke cultuur.

Over Julianus is een prachtige historische roman geschreven (*Julian*) door een hedendaags bewonderaar, de Amerikaanse schrijver Gore Vidal. Vidal is zeer kritisch over de suprematie van het christendom en hij is – net als Hartogh Heijs van Zouteveen – zeer positief over Julianus.²⁴ In de roman van Vidal komt goed naar voren dat Julianus een syncretist was. Hij vermengde allerlei heidense ideeën en riten. Hij was ook een vereerder van de zon, een sabaïst.²⁵

Zouden we dan allemaal weer sabaïsten moeten worden om het geestelijk klimaat te scheppen waardoor we gemotiveerd raken het gat in de ozonlaag als ernstig te gaan ervaren? White zou in 1967 misschien dit soort heidense godsdiensten nog als “niet levensvatbaar” van de hand kunnen wijzen, net als hij deed met het Zen-boeddhisme van de *beatniks*. Maar als ik weer terugdenk aan die uitstalling van de boeken op de afdeling religie van de *American Discount* is dat na dertig jaar niet meer zo vanzelfsprekend. Ik vrees voor White dat Franciscus of elke andere christelijke heilige minder levensvatbaar is tegenwoordig dan het geloof van de sabaïsten. In een vloed aan literatuur wordt ons tegenwoordig aangeraden ons wereldbeeld, zoals dat sinds de Verlichting dominant is geworden, te herzien. We moeten opnieuw “betoverd” raken.

Voor mij persoonlijk is er met die terugkeer van de betovering één niet gering probleem. Louis Pojman, de redacteur van een bundel over milieu-ethiek, formuleert het als volgt. ‘Should we try to get ourselves to believe

23. Hartogh Heijs van Zouteveen, *Over den oorsprong*, p. 174.

24. Vgl. over de achtergrond van zijn boek: Vidal, Gore, “Satire in the 1950s”, in: Gore Vidal, *United States. Essays 1952-1992*, Abacus, London 1995 (1993), pp. 26-30.

25. De zon speelt in de godsdiensten van de oude Perzen, Egyptenaren, Syriërs, Klein-Aziaten en Indiërs een belangrijke rol. De dienst van het uitspansel met zijn hemellichamen is de kern van alle mythologieën en de godsdienststelsels van de meer ontwikkelde heidenen, schrijft Hartogh Heijs van Zouteveen. Vgl. Hartogh Heijs van Zouteveen, *Over de oorsprong*, p. 39.

something we have no evidence for simply in order to save ourselves and nature? What if we discover that the best way to save the environment is to draw up a new myth or invent a new religion (or change the one we believe in order to get the same result). Should we do it?'²⁶ Vrij geparafraseerd: moeten we maar elk excentriek geloof omhelzen dat ons uit de milieucrisis kan helpen? Wat Pojman hier aan de orde stelt, is dat het op zijn minst twijfelachtig is of we in iets kunnen gaan geloven omdat het nuttig zou zijn.

Diezelfde vraag ligt er ook ten aanzien religie als mogelijk instrument ter handhaving van de wet en de openbare orde: wanneer er niet genoeg geld is voor voldoende politie of wanneer de criminaliteitscijfers zo sterk stijgen dat er geen gewoon kruid tegen gewassen is, zou het nuttig zijn als iedereen zou geloven in een "kosmische politieagent", een wreker en straffer van onrecht, zo niet in dit leven dan toch in het leven hierna. Niet de minsten, zoals Voltaire en Kant, lijken zich tot een dergelijke redenering aange trokken te voelen.²⁷ Mij spreekt het echter niet aan. Noch in godsdienstige aangelegenheden, noch in de kwestie van dit artikel (welk levensbeschouwelijk perspectief kan ons uit de milieucrisis halen?) kan men illusies gaan aanprijzen alleen omdat ze nuttige consequenties hebben.

De tweede uitweg: filosofie als inspirerend verband

Er is een andere uitweg en ook daarvoor kunnen we aansluiting zoeken bij White. Hij schrijft namelijk ook: 'Since the roots of our trouble are so largely religious, the remedy must also be essentially religious, whether we call it that or not.'²⁸ Wat staat hier? De *oorzaak* van de kwaal is religieus, dus de *oplossing* van de kwaal moet ook religieus zijn. Maar waarop is die veronderstelling gebaseerd? Stel, iemand zegt: de *oorzaak* van onze problemen is crimineel van aard, daarom moet de *oplossing* van onze problemen ook crimineel van aard zijn. Zo'n redenering zou onmiddellijk als absurd van de hand gewezen worden. Misschien bedoelt

26. Pojman in: Louis P. Pojman, ed., *Environmental Ethics*. Readings in Theory and Application, Jones and Bartlett Publishers, Boston/London 1994, p. 6.

27. Scherp bekritiseerd door Nieuwenhuis, F. Domela, *Handboek van den vrijdenker*, Commissie van uitgave F.D.N.-werken, Rotterdam 1922, p. 2 e.v.

28. White, O.c., p. 14.

White dat om een werkelijk effectieve milieupolitiek te kunnen voeren, deze gebaseerd moet zijn op een perspectief dat ons zeer lief moet zijn, zó lief dat het lijkt op een religie. De vooronderstelling is dan dat religie ons erg lief is, maar die vooronderstelling is de laatste jaren nu juist steeds twijfelachtiger geworden. Ik ben dan ook geneigd het bezielend perspectief elders te zoeken. Logischer lijkt mij de volgende redenering: de *religieuze* weg heeft ons in de problemen gebracht, voor een oplossing zullen we dus moeten zoeken naar een *niet-religieus* zingevingperspectief. Een perspectief dat redelijk is, controleerbaar, kritiseerbaar, – maar, nogmaals, ook ons kan bezielen.

Het zal iets moeten zijn dat levensvatbaar is, zoals White terecht opmerkte. Het heeft niet veel zin een of andere marginale mysticus op te voeren. De omvang van het probleem is zó groot dat alleen een perspectief uitkomst kan bieden dat werkelijk op grote schaal, dat wil zeggen collectief, kan worden gedragen.

Dan is het streven van Julianus om tot een revitalisering van helleens gedachtengoed te komen misschien toch een optie, zij het anders uitgewerkt dan hij deed. De Europese cultuur die in enkele honderden jaren een mondiale aangelegenheid is geworden, is gebaseerd op twee bronnen, de joods-christelijke bron en de klassieke bron. De laatste is een mengsel van Athene en Rome. Jeruzalem, Athene en Rome – zo vat Gilbert Murray de bronnen van de westerse cultuur samen.²⁹ Als nu Jeruzalem ons de milieucrisis heeft gebracht en we moeten om onze problemen te boven te komen aansluiting zoeken bij een dominante inspiratiebron van onze cultuur, blijven alleen Rome en Athene over.

Maar, zoals gezegd, het religieuze gedachtengoed van de antieke cultuur is niet erg geschikt als inspiratiebron voor een milieuvriendelijke ideologie. Niet omdat de klassieke godsdiensten zo milieuonvriendelijk waren, maar omdat zij – althans voor mij – niet geloofwaardig zijn voor onze cultuur. De godsdiensten van de klassieke cultuur, het paganisme, lijken mij niet voor revitalisering vatbaar. Athene en Rome hebben echter nog een andere erfenis nagelaten dan de godsdienstige, vooral een andere erfenis zelfs. Het is de erfenis van het redelijke denken, zoals dat tot uitdrukking komt in

29. Vgl. Murray, Gilbert, *Hellenism and the Modern World*, George Allen & Unwin, London 1953, p. 7 e.v.

wetenschap en filosofie. Het is de erfenis van *logos* tegenover *mythos*. Het lijkt dan ook interessant ons de vraag te stellen of de filosofie misschien aanknopingspunten biedt voor een milieuvriendelijke ideologie, levensbeschouwing, wereldbeschouwing – hoe men het ook maar noemen wil. Naar mijn idee is dat een te overwegen alternatief.

Daarbij gaat het mij om filosofieën die een wereldbeeld presenteren. (Dus niet om concepties van filosofie in de zin van een logica of kenkritiek.³⁰ Filosofie is dan een techniek van analyse en kritiek, niet een opbouwende activiteit die ons een wereldbeeld verschaft.³¹) De talloze wijsgerige stelsels en gedachtenconstructies die in de loop van de tijd zijn ontwikkeld, vormen een uitgelezen vindplaats voor dat soort wereldbeelden.³² Juist hier kunnen we inspiratie opdoen voor zingevingsperspectieven die kunnen helpen bij een bezinning op de milieucrisis. Daarvoor is Genesis niet nodig, noch Franciscus van Assisi, noch de Bhagavad Ghita. We kunnen putten uit boeken als *Die grossen Philosophen* van Karl Jaspers,³³ of *A History of Western Philosophy* van D.W. Hamlyn.³⁴ Natuurlijk zijn de doorsnee geschiedenissen van de filosofie nog niet sterk gepreoccupeerd met het presenteren van wereldbeelden. Maar dat kan veranderen. Feitelijk ziet men al dat dit punt sterk in beweging is, zowel op het terrein van het herinterpreteren van de wijsgerige traditie³⁵ als ook ten aanzien van bloemlezingen van belangrijke wijsgerige teksten.³⁶

30. Een geslaagd voorbeeld van deze benadering is: Hospers, John, *An Introduction to Philosophical Analysis*, Third Edition, Routledge, London 1990 (1956).
31. Mijn conceptie van filosofie is beïnvloed door: Broad, C.D., *Critical and speculative philosophy*, in: Muirhead (ed.), J.H., *Contemporary British Philosophy*, Personal statements (first series), George Allen & Unwin LTD., London 1924; Stace, W.T., *A critical history of greek philosophy*, MacMillan & Co LTD, London New York 1960 (eerste druk 1920).
32. Vgl. hierover ook: Dilthey, Wilhelm, *Das Wesen der Philosophie* (1907), in: *Die Geistige Welt*, Einleitung in die Philosophie des Lebens, *Gesammelte Schriften*, Band V., Verlag von B.G. Teubner, Leipzig und Berlin 1924, pp. 339-416.
33. Jaspers, Karl, *Die grossen Philosophen*, Piper, München 1988.
34. In het Nederlands vertaald als: Hamlyn, D.W., *Westerse filosofie*. Een geschiedenis van het denken, Tweede druk, Aula, Het Spectrum, Utrecht 1996 (1988).
35. Vgl. Marshall, Peter, *Nature's Web*. Rethinking Our Place on Earth, Cassell, London 1995 (1992).
36. Pierce, Christine, en VanDeVeer, Donald, *People, Penguins, and Plastic Trees*. Basic Issues in Environmental Ethics, Second Edition, Wadsworth Publishing Company, Belmont etc. 1995; Pojman, Louis P., ed., *Environmental Ethics*, Readings in Theory and Application, Jones and Bartlett Publishers, Boston/London 1994.

Filosofische pan-psychisten

Het zou mij niet verbazen wanneer in de toekomstige geschiedenissen van de filosofie weer heel andere denkers een plaats krijgen dan in de geschiedenissen die op dit moment gebruikt worden. Een figuur als Albert Schweitzer ziet men hier en daar weer opduiken. Maar men kan ook denken aan een serie onbekende Duitse wijsgeren uit de vorige eeuw: Fechner, Liebmann, Lotze.

Gustav Theodor Fechner (1801-1887) was fysicus en grondlegger van de experimentele psychologie. Fechner sloot aan bij de pan-entheïstische natuurfilosofie van Schelling (de opvatting dat God in alles aanwezig is). Hij probeerde de materialistisch-mechanistische visie op de natuur (door hem getypeerd als de "Nachtansicht") te boven te komen door een poëtische visie met religieuze trekken (door hem getypeerd als de "Tagesansicht"). Dit thema werd uitgewerkt in *Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht* (1879), een werk dat men over het algemeen beschouwt als de beste samenvatting van zijn ideeën. Op basis van een psychofysisch parallellisme (materie en geest zijn identiek) ontwikkelt hij een idealistische wereldbeschouwing, waarin al het materiële (of wat wij daarvoor aanzien) als beziel wordt voorgesteld.

Fechner was een subliem schrijver. Het pan-psychisme dat White zo aansprak in de levensbeschouwing van Franciscus van Assisi, is ook een onderdeel van de filosofie van Fechner. In een ander boek, *"Nana" oder über das Seelenleben der Pflanzen* (1848), schrijft hij dat men planten doorgaans geen ziel toekent, zoals mensen of dieren. Dat komt, aldus Fechner, doordat planten te weinig op mensen en dieren lijken. Voor Fechner echter hebben de planten alleen een andere ziel.³⁷ Hij voert daarvoor drie argumenten aan. Allereerst is de plant even goed georganiseerd als het dier. 'Betrachtet man den Körperbau und die Lebensprozesse von Tier en Pflanze, so findet man die grösste Übereinstimmung.'³⁸ Fechners tweede argument is: 'Mann kan nicht wohl behaupten, dass die Erscheinungen des Pflanzenlebens an sich einer Deutung nach der Seite des Psychischen widerstrebten. Warum soll es neben den Seelen, die laufen, schreien und

37. Vgl. Ettliger, Max, & Simon, Paul, & Söngen, Gottlieb, *Philosophisches Lesebuch*, Verlag Josef Kösel & Friedrich Pustet KG, München 1925, p. 375.

38. Fechner in Ettliger e.a., *O.c.*, p. 376.

fressen, nicht auch Seelen geben, die still blühen, duften, im Schlürfen des Taues ihren Durst, im Knospentriebe ihren Drang, im Aufsuchen des Lichts noch eine höhere Sehnsucht befriedigen?'³⁹ Als derde punt stelt Fechner: 'Man hört oft sagen, die Seele sei es, die sich den Leib als ihre Wohnung selbst baue. Nichts is hierfür ein besseres Beispiel als die sich selber bauende Pflanze, besser als Mensch und Tier, deren Seele sich den Leib nur in heimlichem Dunkel baust und erst mit dem fast fertigen Bauwerk ans Licht tritt.'⁴⁰ Fechner heeft ook een verklaring waarom we het ontwend zijn om planten psychisch leven toe te schrijven: 'Der Eindruck der Seelenlosigkeit, den die Pflanzen scheinbar unvermittelt auf uns machen, rührt wohl hauptsächlich von der Art und Weise her, wie wir von Jugend auf gelernt haben, sie zu betrachten.'⁴¹

Een andere interessante filosoof in dit kader is Otto Liebmann (1840-1912). Liebmann sloot aan bij de *Kritik der Urteilkraft* van Kant. Hij ontwikkelde een "kritische metafysica", waarin de doelgerichtheid van het gehele natuurproces werd beklemtoond. Hij liet zich hierbij tevens inspireren door Aristoteles en Hermann Lotze. In *Zur Analysis der Wirklichkeit* (1869) schrijft hij: 'Natur ist Triebkraft, unerschöpfliche, ununterbrochene Produktivität; nicht nur stabiles Gesetz, sondern lebendige, kontinuierliche Wirksamkeit, nicht nur die Legislative, sondern auch die Exekutive im Weltall.'⁴² Elke werkelijkheid, schrijft Liebmann, is "Wirksamkeit, nicht tote Ruhe".⁴³ Ook de steen is actief. Niet alleen wanneer hij naar beneden valt of omhoog wordt gegooid, maar ook wanneer hij – schijnbaar – in rust op de grond ligt. Hij drukt voortdurend op de grond en deze moet die druk weerstaan. En verder is er Hermann Lotze (1817-1881), fysioloog, medicus, maar ook filosoof. Lotze is verwant aan Liebmann en Fechner, maar hij wordt over het algemeen hoger gewaardeerd, omdat zijn filosofie speculatief is zonder in fantasie te vervallen.⁴⁴

39. Fechner in Ettliger e.a., *O.c.*, p. 377.

40. Fechner in Ettliger e.a., *O.c.*, p. 377.

41. Fechner in Ettliger e.a., *O.c.*, p. 378.

42. Liebmann in Ettliger e.a., *O.c.*, p. 380.

43. Liebmann in Ettliger e.a., *O.c.*, p. 380.

44. "Erst in den Werken Hermann Lotzes erhebt sich die Philosophie wieder zu jener Sachlichkeit und allgemeinen Bedeutsamkeit, die sie bei Hegel besass, und die von Weltanschaulichen Absichten oder Ergebnissen ganz unabhängig ist", schrijft Lehman, Gerhard, *Geschichte der Philosophie*. IX. Die Philosophie des neunzehnten Jahrhunderts, II,

Het gaat er mij nu niet om de ideeën van Fechner, Liebmann, Lotze en anderen kritisch te bespreken. Misschien kan men bij hen allerlei tegenstrijdigheden blootleggen. Gerhard Lehman merkte over Fechner op dat deze geloofde in een persoonlijke God terwijl zijn leer in een soort van pantheïsme resulteerde. En zo "muss er in Schwierigkeiten geraten".⁴⁵ Dat is mogelijk. Het gaat mij er ook niet om speciaal déze filosofen aan te prijzen voor oplossing van de milieucrisis. Misschien is ook Aristoteles belangrijk, of Schopenhauer of Leibniz of Spinoza. Ik heb speciaal deze relatief onbekende Duitse filosofen uit de tweede helft van de negentiende eeuw naar voren gehaald omdat zij het panpsychisme en andere milieuvriendelijke inzichten verwoordden, maar dan in een meer levensvatbare vorm dan Franciscus. Er wordt ons niet aangeraden van wolven vegetariërs te maken, maar toch tonen deze filosofen ons een visie op de wereld waardoor deze op een andere manier ontsloten wordt dan geschiedt in het heersend paradigma waarin de natuur wordt ontzield.

Ik verwacht meer van een revitalisering van deze filosofieën dan van de herontdekking van een of andere (marginale) traditie binnen het christendom. Hoogst interessant is in dit verband dat Lehman Fechner verwijt dat deze zijn pantheïstisch systeem niet in overeenstemming kan brengen met zijn christelijke overtuiging van een theïstische God. De vraag waarom de joods-christelijke godsdienst problemen heeft opgeleverd voor ons ecologisch wereldbeeld, komt namelijk bij White niet goed uit de verf. Hij verwijst naar Genesis en men kan ook verwijzen naar Psalm 8. Het antropocentrisme wordt over het algemeen als de wortel van het probleem aangeduid. Het ligt echter meer voor de hand te wijzen op het idee van een transcendente god. In het dominante christendom geldt: God is niet van deze wereld. Dat betekent dan ook: de wereld is niet goddelijk. Het is juist dit idee dat de grote theïstische wereldgodsdiensten gemeen hebben en dat hen onderscheidt van de pantheïstische of panpsychistische opvattingen die White in het denken van Franciscus meent te herkennen. Aangezien het panpsychisme onverenigbaar is met het kernstuk van de theïstische overtuiging, zou het best kunnen dat juist het christendom het veld moet ruimen alvorens de milieucrisis kan worden opgelost. Het is het idee van de transcendente schepper-god die de steen des aanstoets vormt.

Walter de Gruyter, Berlin 1953, p. 20.

45. Lehman, Gerhard, *Geschichte der Philosophie*. IX. Die Philosophie des neunzehnten Jahrhunderts, II, Walter de Gruyter, Berlin 1953, p. 19.

Alleen immanentie-filosofieën bieden een uitweg.

Kernvraag is natuurlijk of de hierboven genoemde filosofieën weer aanhang kunnen krijgen. Dat op het ogenblik voor het werk van Lotze, Fechner, Liebmann en verwante filosofen weinig belangstelling bestaat is duidelijk.⁴⁶ In moderne bloemlezingen van de filosofie zal men deze figuren doorgaans niet aantreffen. (Ik citeerde hun werk uit een bloemlezing uit 1925.) Maar wie de inhoudsopgaven van filosofie-geschiedenissen uit de vorige eeuw doorleest en deze vergelijkt met geschiedenissen die de afgelopen decennia zijn uitgegeven, wordt een aanzienlijk verschil gewaar. Elke tijd selecteert zijn eigen denkers, ook onze tijd. *Nana* van Fechner verscheen in 1848. Wij associëren dat jaartal nu nog met de uitgave van *Het communistisch manifest* van Marx en Engels. Maar hoe lang nog?

White ging in 1967 ervan uit dat zich geen alternatief voor het christendom heeft aangediend. 'No new set of basic values has been accepted in our society to displace those of Christianity.'⁴⁷ Maar na drie decennia is dat ingrijpend veranderd. Voor velen is het christendom niet langer het zingevingskader waarvan de oplossingen te verwachten zijn en dus ook niet van enigerlei onderstroom binnen het christendom, zoals het denken van Franciscus van Assisi. 'I propose Francis as patron saint for ecologists,' besluit White zijn artikel.⁴⁸ Ik stel voor dat we nog eens wat verder kijken. De religieuze aanknopingspunten voor een milieuvriendelijke wereldbeschouwing lijken mij niet de meest voor de hand liggende.⁴⁹ Waar dan wel het juiste aanknopingspunt ligt, daarover kan men van mening verschillen. Vele hedendaagse protagonisten van dierenrechten en milieuvriendelijke filosofieën zoeken aansluiting bij het darwinisme.⁵⁰ Bij deze stel ik voor dat we ook andere filosofieën in overweging nemen. Naar

46. Scruton, Roger, *Modern Philosophy. A Survey*, Sinclair-Stevenson, London etc. 1994, p. 14 voert Lotze op als een terecht vergeten filosoof.

47. White, O.c., p. 14.

48. White, O.c., p. 14.

49. Vgl. voor verschillende voorstellen op dit terrein: Gottlieb, Roger S., ed., *This Sacred Earth. Religion, Nature, Environment*, Routledge, New York and London 1996.

50. Ik heb hetzelfde gedaan in: Cliteur, P.B., *Onze verhouding tot de apen. De consequenties van het darwinisme voor ons mensbeeld en voor de moraal*, Oratie Delft, Delft 1995. Vgl. ook: Rachels, James, *Created from Animals. The Moral Implications of Darwinism*, Oxford University Press, Oxford etc. 1991; Rachels, James, ed., *Moral Problems*, Third Edition, Harper/Collins Publishers, New York 1979.

mijn idee liggen met name in de aristotelische traditie en de speculatieve manier waarop deze aan het eind van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw in verschillende wijsgerige theorieën een uitwerking vond, goede aanknopingspunten. Wat Julianus niet lukte, zou na tweeduizend jaar christendom wél kunnen slagen: een herleving van Helleens gedachtengoed. Daarbij is vooral van belang Athene's grootste gift aan de mensheid, de filosofie.